

Yayın Geliş Tarihi: 08.08.2020

Yayına Kabul Tarihi: 03.12.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Habibbayli, Samira. "Tarihten Günümüze Borçalı Bölgesine Ermeni İddiaları ve Bölgenin Türk (Azerbaycanlı) Ahalisi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 67 (2020): 115-136.

Araştırma Makalesi

TARİHTEN GÜNÜMÜZE BORÇALI BÖLGESİNE ERMENİ İDDİALARI VE BÖLGENİN TÜRK (AZERBAJCANLI) AHALİSİ

(ARMENIAN CLAIMS ON THE BORCHALI REGION
FROM HISTORY TO PRESENT TIMES AND THE TURKISH
(AZERBAIJANI) PEOPLE OF THE REGION)

Samira HABİBBAYLI*

Öz: *Bu makalede Borçalı Türklerin (Azerbaycanlıların) şimdiki Gürcistan'da yaşadıkları topraklar ve ilk çağdan itibaren tarihi Borçalı bölgesinde hangi devletlerin hüküm sürdüğü araştırılmıştır. Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusya tarafından işgalinin ardından Ermenilerin bu topraklara yerleştirilmesi, Borçalı Türklerinin tarihi topraklarında sıkıştırılması ve sindirilmesi politikası sonucu nüfusun bir kısmının şimdiki Azerbaycan'a ve Anadolu'ya göçü, Borçalı toprakları uğruna Ermeni-Gürcü savaşı da makalede incelenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada, Ermeni terör örgütlerinin Borçalı Türklerine karşı terör eylemleri, Sovyetler Birliği'nin ardından Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlıların durumu incelenmiştir.*

Araştırma sonucunda, Borçalı bölgesinin yüzyıllarca Türk devletlerine bağlı olduğu, nüfusunun büyük kısmının Türklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyıldan başlayarak Rus işgaliyle birlikte Ermenilerin bu topraklara göç ettirilmesi sonucunda Türk ahalinin bir kısmının anavatanlarını terk etmek

* ORCID: 0000-0002-0240-8814

Azerbaycan Bilimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Ar. Görevlisi,
Azerbaycan Bilimler Akademisi, Hukuk ve İnsan Hakları Enstitüsü Dr. Öğrencisi
shabibbayli@gmail.com.

zorunda kaldığı, kalan nüfusun sonraki yıllarda sosyo-politik ve ekonomik olarak büyük zorluklarla karşılaştıkları incelenmiş istatistik veriler sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Güney Kafkasya, Borçalı, Gürcistan, Borçalı Türkleri, Ermeni-Gürcü savaşı.*

Abstract: *In this article, the subjects as the lands where Borchali Turks (Azerbaijanis) live in present-day Georgia, and states which have ruled over the historical Borchali region since the first ages are studied. For this purpose, the settlement of Armenians in these lands after the occupation of the South Caucasus by Tsarist Russia, the immigration of a part of the Borchali Turk population to Azerbaijan and Anatolia as a result of the oppressing and suppressing policies against the Borchali Turks in their historical lands, and the Armenian-Georgian war for the sake of Borchali lands are also aimed to be examined in the article. In addition, terrorist acts of Armenian terrorist organizations against Borchali Turks and the situation of Azerbaijanis living in Georgia after the Soviet Union is evaluated in the study.*

As a result of the research of the statistical data, it is revealed that the Borchali region had been attached to the Turkish states for centuries, and that the majority of its population consists of Turks. As a result of the analyzed statistical data, it is revealed that the Turkish people had to leave their homeland due to the immigration of Armenians to these lands in conjunction with the Russian occupation, starting from the 18th century, and that the remaining population faced great socio-political and economic difficulties in the following years.

Keywords: *South Caucasus, Borchali, Georgia, Borchalian Turks, Armenian - Georgian War.*

Giriş

Avrupa'yla Asya arasında ulaşım ve iletişim hatlarının kesişme noktasında, jeopolitik, jeo-ekonomik ve jeostratejik açılardan büyük öneme sahip Güney Kafkasya, tarihin tüm dönemlerinde bölgesel ve küresel güçlerin ilgi odağı olmayı başarmıştır. Avrasya'nın en önemli bölgelerinden bir tanesi olarak kabul edilen, Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya dönem dönem büyük devletler arasında el değiştirmiştir. Din, dil, etnik ve kültürel açıdan dünyanın en karışık bölgelerinden biri olan Güney Kafkasya, bu özelliklerinden dolayı daima çatışma odağı olmuştur.

1990'lı yılların sonuna kadar Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Güney Kafkasya bölgesinde Birliğin dağılmasına doğru milletlerarası çatışmalar, bölücü ayaklanmalar kendini daha fazla belli etmeye başlamıştır. Birliğin dağılması ile birlikte bölgede üç bağımsız devlet kurulmuştur. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarının ilanı ile birlikte bölgede işgal ve bölücü faaliyetler şiddetlenmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal etmesi, Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya sorunları devletlerin bütünlüğüne karşı büyük tehdit oluşturmaktadır. Bu sorunların temel nedeni hem Çarlık Rusya, hem de Sovyetler Birliği dönemlerinde bölgenin etnik yapısına uygun olmayan arazi dağılımı, Türk-Müslüman toplumunun güçsüzleştirilmesi amacıyla bölgede Ermeni kozunu kullanmasıdır.

1. Borçalı'nın Tarihi ve Bu Topraklara Ermenilerin Yerleştirilmesi

Gürcülerin deyimi ile Sakartvelo, yani Kartvellerin (Gürcülerin) ülkesi Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinden ilk bağımsızlığını ilan eden ülkedir. 9 Nisan 1991'de bağımsızlığının ilanından sonra ulus-devlet inşası için büyük çaba sarf eden Gürcistan çoketnili yapısından dolayı bir sürü sorunla karşı karşıya kalmıştır.

Gürcistan, idari olarak, başkent Tiflis, 9 bölge (diyar), iki özerk cumhuriyetten oluşmaktadır.¹ Bu diyarlardan birisi de Kvemo-Kartli (Aşağı Kartli) bölgesidir. Kvemo-Kartli bölgesi - eski Türk kavimlerinin yaşadıkları tarihi Borçalı ve Karayazı mahallarının arazisinde kurulmuştur.² Her ne kadar Gürcistan'ın ders müfredatlarında Türklerin buraya Şah Abbas tarafından göç ettirildiği yazılsa da, *Strabon*, *Klaudyos Batlamyus* gibi itibarlı kaynaklara

1 "Gürcistan Bilgi Notu," *T.C. Tiflis Büyükelçiliği*, 13.09.2018, <http://tiflis.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/349431>.

2 Vahid Öməröv, E. Kəlbizadə, S. Həbibbəyli, N. Məmmədova və K.İ Salayev, *Gürcüstan: inzibati-ərazi quruluşu, idarəçiliyi və demografiyası* (Bakü: Mütərcim, 2019): 55.

dayanarak Türk kavimlerinin eski zamanlardan beri bu topraklarda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Antik Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon'a göre eski Türk devletlerinden olan Albanya'nın doğu sınırı Hazar Denizi, batı sınırı İberyadır (İori nehri).³ Şimdiki Gürcistan'ın doğusundaki Qanlı (Alazani) vadisi Alban toprakları kapsamındadır.⁴ Strabon Albanya'nın yerleştiği alanı şöyle tarif etmektedir:

“İberya'nın merkezindeki düzenlikten nehirler akıp gidiyor. Onlardan en büyüğü Kür Nehridir. O, Kafkas'lardan akıp gelen Aragvi ve diğer nehirleri kabul ediyor. Sonra da vadiyen geçerek Albanya'ya akıyor.”⁵

Bilindiği üzere Kür Nehri'nin Aragvi ile kavuşması Tiflis'ten batıda gerçekleştiğinden, bu bilgi Albanya'nın kuzeybatı sınırının Tiflis ve Telavi'ni kapsamakla Daryal Geçidi'ne kadar uzandığını kanıtlamaktadır. Bu bilgi 7. yüzyıl tarihçisi Moisey Korenli tarafından da desteklenmiş ve Albanya'nın Sarmatiya ile sınırının olduğu belirtilmiştir. Ptolemey Albanya'nın kuzeyde Sarmatiya, batıda İberiya ile sınırı olduğunu söylemiş, Alban şehirlerinden bahsederken Tiflis (Tilbis), Telavi (Telayba), Tianeti (Tiavna), Bakursixe (Bakxiya), Anaqa (Niqa), Cuqaani (Deqlane), Tsnori (Sanua) gibi şehirler hakkında da bilgi vermiştir.⁶ Alban tarihçisi Moisey Kalankatlı'nın yazdığı “Alban tarihi” kitabında VII yüzyılda Albanya'nın sınırlarının doğuda Hazar denizi, batıda İberya, kuzeyde Derbent, güneyde Aras nehrine kadar olduğu belirtilmiştir.⁷

7. Yüzyılda Kafkasya Arap işgaline maruz kalmış, Borçalı bölgesi de bu işgalden nasibini almıştır. Bir dönem Emevilerin ve Abbasilerin kontrolü altına girmiş olan bu topraklarda Hilafetin zayıflaması sonucunda 11.ve 12. yüzyıllarda Tiflis Emirliği varlığını sürdürmüştür.⁸ 12.-13. yüzyıllarda Moğol fetihleri, 1386 yılında Emir Timur'un yürüyüşü, 14.-15. yüzyıllarda Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hükümrانlığı, 16. yüzyıldan başlayarak Safevi-Osmanlı muharebeleri gibi olaylar bu bölgeyi büyük ölçüde etkilemiştir. Dönem-dönem bu topraklar Osmanlı ve Safevi devletlerinin gövde gösterisi alanına dönüşmüştür. Yüzyıllarca büyük Türk devletlerinin sınırları dâhilinde bulunan Borçalı 1736 yılında Nadir Şah Afşar'ın tahta çıkmasına itiraz eden Cevat Han Ziyadoğlu'nun cezalandırılması amacıyla Kartli-Kaheti

3 Məhəbbət Paşayeva, *Azərbaycanın qədim dövlətləri* (Bakü: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2018): 141.

4 İradə Nuriyeva, *Azərbaycan tarixi* (Bakü: Mütərcim, 2015): 26.

5 Страбон. География (в 17 кн-ах) Перевод Г.А.Страгановского. (М.: Наука: 1964: XI, 43).

6 Rəşad Mustafə, *Tiflis əmirliyi*, (Bakü: Turxan NPB, 2019): 16-17.

7 Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarixi. Mxitar Qoş, Alban salnaməsi* (Bakü: Avrasya Pres, 2006): 207.

8 Rəşad Mustafə, *Tiflis əmirliyi* (Bakü: Turxan NPB, 2019): 22.

Devleti'nin idaresine verilmiştir.⁹ 1783 yılında imzalanan Georgievsk Antlaşması ile Kartli-Kaheti Çarlık Rusya'nın himayesine girmiştir. Kartli-Kaheti yönetiminde kalmış tarihi Azerbaycan toprakları olan Borçalı ve Şemşedil de Çarlık Rusya'nın bir parçası olmuştur.¹⁰

1801 yılında Doğu Gürcistan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi sonucu tarihte Türk toprakları olmuş Şemşedil ve Dağ Borçalısı (Loru)-Pembek bölgeleri de Rusların denetimine geçmiştir. Bu durum bu bölgelerdeki Türklerin sıkıştırılmasına neden olmuştur. 13 Haziran 1801'de Tümgeneral İvan Davidoviç Lazerev'in Kafkasya Ordusu'nun komutanı Karl Fyodorovich Knorring'e ilettiği raporda Pembek eyaletinin 14 köyünden yaklaşık 5-6 bin Türk'ün bölgeyi terk ettiği yazmaktadır.¹¹ Sonralar Pembek Türklerinin bir kısmı Rusya'nın hükümrانlığında yaşamak istemedikleri için isyan etmiş, Temmuz 1804'te Pembek beyleri Rahim Bey ve Sait Beyin önderliğinde Kars Paşasına sığınmışlardır. Aynı yıl Türklere boşalan topraklara 2000 Ermeni yerleşmiştir.¹²

20 Ekim 1805 yılında Şöreyel Sultanı Budak'la Knez Pavel D. Sisianov arasında Şöreyel'in ebedi olarak Rusya'ya devri hakkında anlaşma imzalanmış, bununla da bu topraklardaki Türklerin göçmen hayatı başlamıştır. 1807 Rus-Türk Savaşı sırasında Şöreyel köylülerinin büyük kısmı İrevan Hanlığı'na ve Kars Paşalığı'na sığınmışlardır. Rus ordusunu işgaline kadar Şöreyel'de yaklaşık 170 Türk köyü vardır. Aralık 1809'da Sultan Budak ve Cafer Bey'in Tümgeneral Hakverdiv'a yazdıkları mektupta Kaçar Devleti'yle Çarlık Rusya arasındaki savaş neticesinde köylerin harabeye döndüğü, bütün Şöreyel'de sadece 250 hane kaldığı yazılmıştır.¹³

9 Sefeviler devletinin çöküşü sırasında Nayibussaltanat (saltanat nayibi) mevkisine yükselen Nadir Şah başarılı fetihler gerçekleştirdi ve devletin eski sınırlarına kadar ilerledi. Gerçekte devleti yönetse de, kanunen devletin başı olmadığından Dağıstan yürüşü sonrası 1736 Yılında Muğanda büyük bir Kurultay topladı, kendini Şah ilan etti. Bununla da Sefevilerin hükümrانlığı son buldu, Eşarlar devleti kuruldu. Nadirin Şah olmasına karşı çıkan Gence Hanı Cavad Han Ziyadoğlu, Otuz iki, Kebirli, Cavanşir tayfalarının başçıları aileleri ile birlikte Horasana sürgün edildi, Gence Hanlığına dahil olan Borçalı ve Kazah mahalları ceza olarak Kartli-Kaheti Krallığının idaresine verildi. (Mehman Süleymanov, *Nadir şah* (Tahran: 2010): 302-303.)

10 Ali Asker ve Özge Nur Öğütçü, "Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar," içinde: *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Editörler: Ayşegül Aydingün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir, (Ankara: Terazi Yayıncılık- 2016): 219.

11 "Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив главного управления наместника Кавказа", cilt I, (Tiflis: 1866, sənəd 801.)

12 "Военная энциклопедия", СПб. 191 : 587; Парсамян В.Л. ., "История армянского народа", I kitab, (İrevan, 1972): 20

13 Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya.Soyqırım.Qaçqınlıq* (Bakü: Qartal, 1998).

Osmanlı ile Rusya arasında imzalanmış Edirne Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin Borçalı, Pembek, Şöreyel topraklarına göçürülmesi hızlandırılmıştır. 1831 yılına ait belgelerde Ahıska'ya 5000, Borçalı ve Çalha'ya 1050, Pembek ve Şöreyel'e 2464 Ermeni ailesinin yerleştirildiği yazılmaktadır.¹⁴ Bazı Ermeni tarihçileri yerleştirilen Ermenilerin sayısının 90.000, bazıları 100.000 olduğunu söylemektedir. N.N.Şavrov Rusya'nın Güney Kafkasya'daki sömürgecilik politikası hakkında yazıyordu:

“Biz sömürgecilik faaliyetimize Zakaşkasya'da Rusların değil, bize yabancı olan halkların yerleştirilmesinden başladık. 1826-28 yıllar Savaşının ardından 1828-1830 yılları arasında Zakaşkasya'ya 40.000 İran ve 84.000 Osmanlı Ermenisi yerleştirdik ve onları Yelizavetpol(Gence) ve İrevan Gubernatörlüklerinin en verimli devlet topraklarında yerleştirdik ki, o zamana kadar orada Ermeni nüfusu çok cüzi idi. Onları aynı zamanda Tiflis Gubörnatörlüğünün Borçalı, Ahıska ve Ahalkelek kazalarında yerleştirdik. Onların yerleşmesi için 200.000 desyatinden fazla devlet toprağı verildi, 2.000.000 rubleden fazla para ödenerek Müslümanların toprakları satın alındı. Resmi rakamlarla göç ettirilen 124.000 Ermeni'nin yanı sıra, gayri-resmi göçmenler de olduğundan, genel olarak göçenlerin sayısı 200.000'den fazladır.”¹⁵

Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinin ardından bölgedeki Türkler daha fazla sıkıştırılmaya başlanmıştır. Borçalı'da bu politika daha bariz biçimde yürütülmektedir. Çarlık Rusya'sı amacına ulaşmak için Borçalı'ya Ermenileri, Yunanları ve Almanları yerleştirmiş, bölge beyleri ve ağaların topraklarını ellerinden alarak onların ekonomik gücünü zayıflatmış, geçirdiği idari reformlarla Borçalı topraklarını komşu iller arasında parçalamıştır. Bu reformlar Borçalı'da Türklerin sayısının azaltılması amacına hizmet etmektedir. Şöyle ki, 1819 yılında Tiflis Gubernatörlüğü'ne¹⁶ bağlı Borçalı *distansisi*¹⁷ kurulmuş, 1880 yılında Borçalı kazasına dönüştürülmüş, o zamana kadar Borçalı'nın bir parçası olan Karayazı ve Karaçöp ayrıştırılmıştır. Yüz ölçümü 111,96 mil kare, Türk nüfusu 33770 olan Borçalı kazası 4 parçaya bölünmüştür: Borçalı, Yekaterinfeld, Dağ Borçalısı ve Trialet. Kazanın idari merkezi olarak, Çarlık Rusya'nın Gürcistan'ı ilhakından sonra Ermenilerin büyük kısmını yerleştirdiği Şulever kasabası seçilmiştir.

14 Arzumanlı ve Mustafa, *Tarixin qara səhifələri. Deportasiya.Soyqırım.Qacqınlıq.*

15 Шавров Н.Н., *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам:* 63.

16 Gubernatörlük” kelimesi Latince “gubernium” kökünden gelmektedir ve bu kavram, Rusya İmparatorluğu idari yapılanmasındaki yeri dikkate alındığında, Türkçeye “Vilayet” olarak çevrilebilir.

17 Çarlık Rusya'da mevcut olmuş bölgesel idari yönetim birimi

Borçalı'ya her ne kadar diğer milletler göç ettirilse de, *Tiflis Gubernatörlüğü* nüfusunun yaklaşık yarısı (107.623 kişiden 63.445 kişi) Azerbaycan Türkü'ydü.¹⁸ Yalnızca Tiflis'te 7.000 Türk yaşıyordu. Trialet'te 10.560, Yekaterinenfeld'de 13.762, Dağ Borçalısı'nda 3.058, Borçalı'da ise 36.065 Türk yaşamaktadır. Bu nahiyelerin yönetimine Rus asıllı Pristavlar ve bölgenin Hristiyan nüfusundan, özellikle Ermenilerden seçilmiş temsilciler atanmıştır. Bu da haklı olarak Borçalı Türklerinin itirazına sebebiyet vermiştir.

2. Ermenilerin Borçalı Üzerindeki İddiaları

1905-1907 Devrimi'nden sonra Çarlık Hükümeti Kafkasya'da yeniden *Canişinlik* yönetimini onarmış, Ermeniperest İ.Vorontsov Daşkov'u *Canişin* atamıştır.¹⁹ İ.Vorontsov Daşkov göreve başladıktan sonra Borçalı'da askeri hal ilan etmiştir. Borçalı Türk'lerinin liderleri olan K.E.Ünsizade, A.M.Bedelov, İ.S.Hasanzade, M.A.Abbaszade, Borçalı Müslüman Teşkilatı'nın üyeleri S.Aliyev ve M.Mirzeyev sudan sebeplerle gözaltına alınmışlardır.

20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni'ler Borçalı'nın *Tiflis Gubernatörlüğü*'nden ayrıştırılarak *İrevan Gubernatörlüğü*'ne katılması için uğraşmaktadırlar. Yerel nüfusun taleplerini dikkate alan *Tiflis Gubernatör Konseyi* 1914 yılında Borçalı'nın *Tiflis Gubernatörlüğü*'nün sınırları içinde kalmasına karar vermiştir. 1917 yılında Ermeniler Borçalı kazasının bir parçası olan Dağ Borçalısı ve başka topraklarda *Gümrü Gubernatörlüğü* kurulmasına çalışmışlardır. Kaza komiseri Ebdürrahimbey Hakverdiyev'in başkanlık ettiği Dağ Borçalısı nahiyesi *İcma* Temsilcilerinin kurultayında bu mesele gündeme getirilmiş ve oybirliğiyle *Tiflis Gubernatörlüğü*'nün içinde kalma yönünde karar alınmıştır.²⁰

1917 Devrimi'nden sonra Borçalı, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arasında mücadele alanına dönüşmüştür. 1918 yılında Kafkasya'da üç bağımsız

18 Tiflis Gubernatörlüğü, günümüz Gürcistan'ın kuzeydoğusunu, Ermenistan'ın kuzeyini ve Azerbaycan'ın kuzeybatısını kapsayan, merkezi günümüzdeki Tiflis şehri olan bir gubernatörlüktür. Bu gubernatörlük, şu kazalardan (uezdlerden) ve dairelerden (okruglardan) oluşmaktaydı; Tiflis, Ahıska, Borçalı, Gori, Duşeti, Telav, Tioneti, Signah ve Zakalata dairesi. Bu Gubernatörlükte 1897 itibarıyla 1.051.032 kişi yaşamaktaydı. (Mustafa Tanrıverdi, "Çarlık Rusyasında Tiflis Vilayeti," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII, sayı 2 (2019): 339-343).

19 Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı işgalinin ardından tüm Güney Kafkasya'yı kapsayan Gürcistan Baş Hakimliyi idari birimi kuruldu. 1844'te bu birim "Kafkasya Canişinliği" adıyla yeniden yapılandırıldı. Canişinlik sisteminde tüm askeri ve sivil hükümlerlik yetkisi canişine mahsustu ve yalnız Rusya Çar'ına hesap veriyordu. Kafkasya Canişinliği Gubernatörlüklere bölünmüş olub, her birisi general-gubernatör tarafından yönetiliyordu. 1881'de canişinlik sistemi kaldırılmış, 1905-1907 Rusya Devrimi zamanı yeniden onanmıştır.

20 Şurəddin Məmmədli, *Alın yazımız* (Tiflis: Dayaq, 1997):87.

devletin kurulmasından sonra Borçalı toprakları uğrunda mücadele daha da kızışmıştır. İrevan topraklarını elde ettikten sonra Borçalı'nı sahiplenmeyi hedefleyen Ermeniler bunu başaramayınca onun işgali ile bağlı hazırlık yapmaya başlamışlardır. Ermenilerin toprak hırsı, Ermenistan-Gürcistan Savaşı'na kadar uzanmaktadır.

1918 yılının yazından itibaren Borçalı'da yerleşik Ermeniler ayaklanmaya başlamışlardır. Şülever köyünün yakınındaki Azerbaycanlı köyleri ateşe tutulmuş, evler yağmalanmış, binaları yakılmıştır. İmir, Saraçlı köylerinin ahalisine mahsus tahıllar biçilip yağmalanmıştır. Yukarı Saral ve Görarlı köylerinin büyükbaş-küçükbaş hayvanları, onların erzak depoları, tarım araç-gereçleri Ermeniler tarafından çalınmıştır. Ağustos ayında Aşağı Saral köyünden 130, Saraçlı'dan 30 büyükbaş hayvan yağmalanmıştır.²¹

“Daşnaksütyun” partisi Başkanı Ovannes Kaçaznuni'nin yönettiği Ararat Hükümeti; Karabağ, Zengezur, Borçalı, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinin Ermeni toprağı olduğunu iddia ederek Ermenistan'a birleştirilmesi talebinde bulunmuştur. Ermeni ordusu Gürcistan sınırını geçerek Borçalı'nın bir parçası olan Dağ Borçalısı'na saldırdı. Ermenilerin ilk saldırıları küçük çaplı ve istihbarat niteliğindedir.

Ermenistan'la sınır bölgelerdeki durum Gürcistan'ı karşı atağa geçme mecburiyetinde bırakmıştır. Bu sebepten Gürcü askerlerinden oluşan bir ordu zırhlı trenle sınır bölgesine nakledilmiştir. 1918 yılının Ekim ayında Borçalı'da olağanüstü hal ilan edilmiştir. Tsakeri ve Koraçi köyleri uğrunda iki taraf arasında şiddetli mücadele neticesinde köyler iki taraf arasında el değiştirmiştir. Gürcüler tarafından zırhlı trenin çalıştırılmasıyla Ermeni'ler geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Gürcistan hükümetine Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından 01 Aralık 1918 yılında gönderilmiş notada tüm Ahılkelek kazası ve Borçalı kazasının büyük bölümünün Ermenistan toprakları olduğu ve Ermenistan'a birleştirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

6 Aralık 1918-de Ermenistan ordusu daha büyük kuvvetle Ahılkelek'ten Gürcistan'a saldırmıştır. Ahılkelek bölgesindeki köyleri yağmalayan Ermeniler Aralık ayının 17'sinde sisli havanın avantajlarını da kullanarak Senain bölgesine sokularak Uzunlar köyünü ellerine geçirmişlerdir.²² Ermeniler önceden hazırlanmış saldırı planı ile üç taraftan ilerlemeye başlamışlardır. Borçalı kazasında bulunan köylerde katliamlar yapılmış, Şulaver köyü Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Sadahlı köyü uğrunda şiddetli çatışmalar

21 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərneşr, 1991): 22.

22 Nəşib Nəşibzadə, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)* (Bakü: Ay-Ulduz, 1996): 96.

olmuştur. Onlarca Azerbaycanlı'nın şehit olduğu çatışmalarda Ermeniler köyü ele geçirmeyi başarmışlardır. Sadahlı uğrunda çatışmalarda şehit olan Azerbaycanlılar ve Gürcüler Tiflis'deki kardeşlik kabristanında defnedilmişlerdir. Çatışmalarda en fazla zarar gören ise Azerbaycanlıların yaşadığı köyler olmuştur. Sadahlı, Lembeli, Demye, Görarhı, Saral, Ağammedli, Kolgir, Qızıl Hacılı, Körpülü, Taşır köyleri yağmalanmış, ahali işkencelere maruz kalmıştır.²³

Savaş iki kanatta şiddetle devam etmiştir: sağ kanatta Uzunlar, Ağbat, Şülöyür istikametlerinde; sol kanatta Celaloğlu, Bolnis-Haçın, Dağet-Haçın istikametlerindedir. Gürcü ordusunun içinde 500 kişilik Müslüman taburu ve 200 kişilik Müslüman bölüğü vardır. Ahılkelek'te de 500 kişilik Müslüman taburu oluşturulmuştur.²⁴ İlk günler Ermeni ordusu hızla ilerlemiş, Gürcüler kayıplar vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ayrım istasyonu uğrunda çatışmada Gürcü ordusu 500 kayıp vermiş, iki zırhlı tren Ermenilerin eline geçmiştir. Ermeni dış işler Komiseri Gürcistan'a Kartli sınırına kadar olan toprakları Ermenilere bırakmak hakkında ultimatoma vermiştir. Bu ultimatoma göre Gürcistan Borçalı, Ahılkelek kazalarından, Tiflis kazasının bir kısmından (Tiflis'i de kapsamakla) vazgeçmelidir. Bu ultimatodan sonra Gürcistan Ermenistan'a diplomatik ilişkilerinin kesildiğine dair nota göndermiştir. Bununla da savaş daha şiddetlenmiş oldu. Gürcü ordusu ile birlikte yerel Türk yiğitleri de Ermenilere karşı kahramanlıkla savaşmış, köylerinin onlar tarafından ele geçirilmesini engellemektedirler.

Ermenilerin daha fazla ilerlemesini istemeyen Gürcistan bölgeye ilave askeri kuvvet göndermiş ve savaşı kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Ermeniler tarafından işgal edilmiş Şulaver ve Sadahlı geri alınmıştır. Mağlup olduğunu ve bu gidişle eski sınırlarına kadar geri püskürtüleceklerini sezen Ermeni ordusu savaşı 31 Aralık saat 24-te durdurmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Bununla da iki haftalık Ermeni-Gürcü savaşı bitmiştir.

Kafkasya'daki bu yeni savaş Fransa ve İngiltere'nin dikkatinden kaçmamıştır. Onlar durum daha fazla gerginleşmeden uzlaşma konusunda tarafları yola getirmişlerdir. 1919 yılında Ocak ayının 9'undan 17'sine kadar Tiflis'te Ermenistan ve Gürcistan arasında bir barış konferansı gerçekleştirilmiştir. Konferans sırasında bir sürü problemler tartışılmış, ahalisinin büyük çoğunluğunun Azerbaycanlılardan oluşan Borçalı topraklarının kaderi bölgenin

---

23 Mahir Qəribov, "1918-1921-ci illərdə Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri və Loru-Pəmbək bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi," *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"* no:3 (Tusi Nəşriyyatı, 2012): 67.

24 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərneşr, 1991): 31.

gerçek nüfusu olan Türkler (Azerbaycanlılar) olmadan masaya yatırılmıştır. Yaklaşık iki hafta devam eden Ermeni-Gürcü savaşı İngiliz ve Fransızların desteği sayesinde Borçalı'nın üç parçaya bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Anlaşmaya göre Borçalı'nın güneyi Ermenistan'a birleştirilmiş, Loru bağımsız bölge ilan edilmiştir.²⁵ Böylece Ermeniler ileride bu toprakların da Ermenistan'a birleştirilmesi için ilk adımı atmış, amaçlarına biraz daha yaklaşmışlardır.

1920 yılında Sovyet Rusya'sı tarafından Kafkasya'nın işgaline başlanmıştır. 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulmuştur. Rus ordusunun gücüne güvenen Ermeniler tekrar Gürcistan'a karşı toprak iddialarına başlamış, Tiflis'e notalar göndererek Loru'dan vazgeçme taleplerini bildirmişlerdir. Her taraftan Sovyet Cumhuriyetlerinin kuşatmasında kalan Gürcistan çıkmaza girmişti.²⁶ Sovyetler Birliği Ermenilerin hem Azerbaycan'a, hem Gürcistan'a karşı düşmanca tavırlarından ve toprak iddialarından Güney Kafkasya'yı ilhak etmek amacıyla yararlanmıştı. Şöyle ki, 1920 yılının başlarında Karabağ'da başlayan Ermeni isyanı Sovyet Ordusu'nun Azerbaycan'a girmesi için bahane olmuştur. Aynı senaryo Gürcistan'da da başarıyla uygulanmıştır. 11 Şubat 1921 gecesi Loru'da Ermeni köylerinde isyan başlatılmış, sadece birkaç gün içinde Borçalı kazası Menşevik ordusundan (Gürcistan Silahlı Kuvvetleri) temizlenmiştir. Ermeni isyanını bahane eden Kızıl Ordu Gürcistan topraklarına sokulmuş, Gürcistan Sovyetleştirilmiştir. Gürcistan İnkılap Komisyonu'nun hazırladığı evraklarda Borçalı'nın hangi devletin sınırlarına katılacağı meselesinin çözümünün yerel halka bırakıldığı yazılmaktadır. İşgalden sonra Komünist Partinin 02 Mayıs 1921 yılındaki toplantısında Güney Kafkasya'daki toprak problemlerinin çözülmesi amacıyla özel komisyon kurulmuştur. Başkanı Kirov olan Komisyon üç devletin temsilcilerinden oluşmaktadır. 25-27 Haziran 1921'de yapılmış toplantıda Gürcistan'ı A. Svanidze, Todria, Ömer Faik, Azerbaycan'ı M. D. Hüseyinov, M. Hacinski, E. Resulzade, Ermenistan'ı A. Bekzadyan, Muradyan temsil etmiştir. Ermeni temsilcileri sürekli Ermenistan topraklarının azlığından şikâyet edip yeni topraklar elde etmek amacıyla Stalin'e bilgi vermek için Kirov'a baskı yapmışlardır. Toplantının ilk günü Komisyon karşısında konuşan Ermeni temsilcisi Ermenistan'ın yeteri kadar toprağının olmadığını, bu şekilde bağımsız siyasi birim olarak var olamayacağını hatırlatmış, Gürcistan ve Azerbaycan'dan topraklarının bir kısmının Ermenistan'a verilmesini teklif etmiştir. Bu amaçla Komisyon'dan Loru'nun tamamının Ermenistan'a verilmesini talep etmiştir. Gürcistan temsilcileri bu bölgenin ikiye bölünmesi

25 Nəşib Nəşibzadə, *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)* (Bakü: Ay-Ulduz- 1996): 99.

26 Kuzeyden Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, doğudan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Güneyden Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından çevrilmiştir.

- doğu kısmının Ermenistan'a verilmesi, batı kısmının Gürcistan'a bırakılması teklifini ortaya atmıştır. İkinci gün Gürcistan yeni teklifle gelerek Doğu Loru'nin Ermenistan'a birleştirilmesini, batı kısmında ise seçimin referandum geçirilmesi şartıyla halka bırakılmasını ileri sürmüştür. Ermenistan bu tekliflerin hiçbirisiyle tatmin olmamıştır. Toplantının son günü bir anlaşmaya varılamayınca tartışmalı sorunun çözümü Kafkasya Bürosu'na bırakılmıştır.

1921 yılında Gürcistan'a ziyarette bulunmuş Stalin Komisyon'un kararına rağmen Loru'nun Ermenistan topraklarına katılması hakkında karar kabul etmiştir.²⁷ Şöyle ki, 7 Temmuz 1921'de Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kafkasya Bürosu (sadece 3 kişiden oluşuyordu) Stalin'in başkanlığında Gürcistan-Ermenistan sınır problemlerini müzakere etmiştir. Sonuç olarak tüm Neytral bölge (Loru) Ermenistan'a birleştirilmiştir.²⁸ Tarihiçi Aleksandre Muciri'nin de Mnatobi dergisinde yazdığı gibi böylesine zor bir konu tek bir kişinin taraftarlığıyla çözülmüştür.²⁹ Kafkasya Bürosu'nun bu kararıyla ilişkin 16 Temmuz 1921'de Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin yeni oluşturulmuş Siyasi Bürosu'nun özel toplantısı çağrıldı ve bu toplantıda Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bürosu'nun Loru'nun Ermenistan'a verilmesi kararı onaylanmıştır. Ağustos ayında Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Kurultayı'nda da Loru meselesine bakılmış ve Ermenistan'a verilmesi onaylanmıştır.³⁰ Nihayet, 6 Kasım 1921'de Gürcistan İnkılap Komitesi Başkanı Budu Mdivani ve Ermenistan Halk Komiserleri Şurası'nın Başkanı Aleksandr Myasnikyan'ın imzaladıkları Beyanname ile Gürcistan'la Ermenistan devlet sınırları belirlenmiştir. Bu belge doğrultusunda Loru Ermenistan topraklarına katılmıştır. Bolşeviklerin gelişiyle bölünen Borçalı'da Azerbaycanlılar ayaklar altına alınmış, varlıkları hiçe sayılmıştır.

Bu kararlar birlikte 3810 km²-lik tarihi Azerbaycan toprakları olan Loru Ermenistan'a birleştirilmiştir. Zengezur ile beraber bu topraklara da Suriye'den ve Lübnan'dan getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir.

Kurulduğu ilk dönemlerde (1880-li yıllarda) 5785,6 km² büyüklüğündeki Borçalı 1922-29 yıllarında 2655 km²'ye kadar küçülmüş, Gürcistan ve Ermenistan arasında bölüştürülmüştür.³¹ Yerli Azerbaycanlılar tazyiklere maruz kalmış ve zaman zaman göçe zorlanmıştır.

27 Əziz Ələkbərli, *Qədim türk-oğuz yurdu - "Ermənistan"* (Bakü: Sabah Nəşriyyatı, 1994): 197.

28 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərnaşr, 1991): 55.

29 Toplantı 3 kişi arasında yapılmış, onlardan biri kararın lehine, diğeri aleyhine oy kullanmıştı.

30 Şurəddin Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi* (Bakü: Azərnaşr, 1991): 55.

31 Məmmədli, *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi*, 61.

3. Taşnaksütyun Terör Örgütünün Gürcistan'daki Türklere Yönelik Eylemleri

Ermeniler Gürcüstan'ın Türk ahalisini, özellikle de Borçalı Türklerini sindirmek için terörü yaygın biçimde kullanmışlardır. 1890 yılında Ermeniler Gürcüstan'da Taşnaksütyun Partisi'ni kurmuşlardır. Taşnaksütyun Partisi 1800'lerin sonunda ilk olarak Türkiye'de çeteler şeklinde örgütlenmiştir. Taşnaklar, İngiliz-Fransız işgalcilerin ve Türkiye'de işgalci ve sömürgeci amaçlar peşinde koşan Rus büyük devletin elinde kör araca dönüşmüştü. Parti komplocu bir örgüt olarak ortaya çıkmış ve neredeyse tek faaliyet yöntemleri terör ve cinayet olmuştur. Örgüt, Türkiye'deki provokatif eylemleriyle Ermeniler ve Türkler arasındaki ilişkilerin korkunç kanlı çatışmalara varacak kadar bozulmasına neden olmuştur.

İstediği sonuçlara ulaşamayan ve Türkiye'de faaliyetlerini sürdürme imkânını kaybeden Taşnaklar, çalışmalarını Güney Kafkasya'ya, Çarlık Rusya'sının topraklarına kaydırmıştır. Taşnakların Türklere olan tüm nefretini artık yerel Müslüman halka, Azeri (Borçalı) Türklerine yönlendirilmiştir.³²

Parti adı altında kurulan bu örgütün temel amacı Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ, Nahçıvan, Türkiye'nin Anadolu topraklarında "Büyük Ermenistan" devleti kurmaktır. Terör örgütünün 1892 yılında birinci kongresi yapılmış ve Türklere karşı suikastlar düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın ardından Gürcüstan'da yaşayan Türklere yönelik bir sürü terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. Eylemlerden önce yerli Müslüman nüfusu tahrik etmek için çeşitli yollara başvurulmuş, karışıklık yaratılmıştır.³³ 01-23 Kasım 1905 arasında taşnak militanları Armen, Kara Bağdasaryan, Tıqran Stepanyan ve Durbah'ın liderliğindeki kana susamış bir grup terörist Tiflis'te, Borçalı'da Türklere katliam yapmışlardır. Kaynaklara göre sadece bir gasilhaneye 10'dan fazla ceset getirilmiştir.³⁴ Ayır-ayır camilere onlarca Müslüman cenazesi taşınmıştır.

32 Mehmet Perinçek, "İki Gürcü siyasetçinin Ermeniler ve Taşnaklara bakışı," *Marmara Üniversitesi*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/iki-gurcu-siyasetcinin-ermeniler-ve-tasnaklara-bakisi/>.

33 V. Voronov'un 1905'te Rusya Adalet Bakanı ve Tiflis Savcısına gönderdiği telgrafta şu bilgiler rapor halinde sunulmuştur: "Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta İslam dini ile alay edildiği ve kitabın kapağında Muhammed Peygamber'in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildir. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kıskırtmak ve kutsal değerleriyle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Müslümanları çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonraları Ermenilerin yasak yayın yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi birçok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak el konulmuştur" (Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, Sayı 29.)

34 Tiflis Savcısı tarafından Rusya Adalet Bakanlığına 1905'te gönderilen 119 sayılı rapor da 33 ölü tespit edildiği rapor edilmekteydi. Söz konusu olaylarda Ermenilerin Müslümanları kıskırttıkları, şiddet eylemleri ile yıldırma çalışmaları ve olayların çıkmasına neden oldukları görülmektedir. (Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, Sayı 29.)

I Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin mağlubiyeti Ermenilere planlarını hayata geçirmek için yeni fırsatlar tanımıştır. Ermeni teröristler Güney Kafkasya'nın Türk ahalisine karşı katliamlar gerçekleştirmeye başlamışlardır. Ermeni teröristler tarafından bir taraftan Türklere saldırılar düzenlenmiş, diğer taraftan Türkleri savunmaya çalışan insanlar hedef haline gelmişlerdir. Ermenilere karşı Türkleri savunmaya çalışan vatansever yiğitlerden birisi de İsrafil ağa Acalov'dur. Borçalı Türklerinden olan Acalov, Tiflis Şehir Mahkemesi'nde avukat olmakla yanı sıra, Borçalı Türklerini (Gürcistan Azerbaycanlıları) Ermeni Taşnaklarından korumak için yerel savunma alayını kurmuş; onları kendi imkânlarıyla silahlandırmıştır. Çünkü İsrafil Ağa'nın doğup büyüdüğü köy olan Kepenekçi köyü devamlı Ermeni teröristlerin hedefi halindedir. Kepenekçi köyüne komşu olan Haçın Köyü'nün nüfusu Ermenilerden oluştuğundan Ermeni Generali Andranik'in ordusunun askerleri Lök dairesinden geçerek buraya toplaşmış, Kepenekçi köyüne saldırı düzenlemeyi ve katliam yapmayı planlamışlardır. Bundan haberdar olan köyün ileri gelenleri yeni bir katliamın önüne geçmek için Ermenilerin kan dökülmeden Tiflis'e gitmeleri şartıyla yolu açacaklarını bildirmişlerdir. Ermeniler de bu şartı kabul etmişlerdir. Onların hainliğini çok iyi bilen İsrafil Ağa Acalov tedbiri elden bırakmamış, Ermenilerin gitmesinden emin olmak için onları izlettirmiş, köyün savunmasını devam ettirmiştir. Nitekim sezilerinde yanılmamıştır. Ermeniler verdikleri sözü tutmamış, geri dönerek köye aniden saldırmaya çalışmış, kendi tuzaklarına kendileri düşmüşlerdir. Kepenekçi köyü uğrundaki bu çatışma sonucu Andranik'in sağ kolu kabul edilen General Nazarbekov ve çok sayıda Ermeni teröristi öldürülmüştür. İsrafil Ağa Acalov tarafından planları bozulan ve 800-den fazla kayıp veren Ermeni teröristler bu mağlubiyetin acısını çıkarmak için 1918 yılının Kasım ayında ona karşı suikast hazırlamışlardır. Ermeni teröristler tarafından İsrafil Ağa'nın Tiflis'teki evine baskın düzenlenmiştir. İsrafil Ağa, saldırıdan ağır yaralı olarak kurtulsa da, kaldırıldığı hastanede yapılan ikinci saldırıda katledilmiştir.³⁵

Gürcistan'da Türklere yönelik terör saldırıları durmamıştır. Bu saldırıların esas hedefi görkemli devlet adamları, diplomatlardır. 1920-1922 yıllarında Nemesis Operasyon'u diye anılan bir suikast kampanyası başlatmıştır. "Şahan Natali" kod adını kullanan Hagop Der Hagopian adlı bir Amerikalı Ermeni'nin önderlik yaptığı Nemesis grubunun hedefi 'Ermenilerin düşmanlarını' ölümle cezalandırarak 'adaleti' sağlamaktır. Bu harekâta Nemesis grubu toplam sayıları 10'u bulan Azeri, Ermeni ve Türk'e suikastlar düzenleyerek öldürmüştür. Nemesis tarafından öldürülenler Talat Paşa, Cemal Paşa, Said

---

35 Arzu Bayramova, "Tarihin büyük çınarı ve asla kapanmayacak bir devr," *Kafkassam*, 21 Mart 2018, <https://kafkassam.com/tarihin-buyuk-cinari-ve-asla-kapanmayacak-bir-devr.html>.

Halim Pasha, Bahattin Şakir Bey, Cemal Azmi Bey, Fatali Khan Hoyski, Bihbud Khan Jivanshir ve hain oldukları iddia edilmiş olan üç Ermeni'dir.³⁶

19 Haziran 1920 Yılında görkemli politikacı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından biri ve ilk başbakanı Fetali Han Hoyski yakın silah arkadaşı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde yüksek mevkilerde çalışmış Halil Bey Hasmemmedov ile birlikte Tiflis Bale Tiyatrosu'nun yakınlarında terör saldırısına uğramıştır. Fetali Han Hoyski Osmanlı Devletinin Erzurum şehrinden gelmiş kiralık Ermeni teröristler Aram Erkanyan ve Mişaq Qriqoryan'ın (bazı kaynaklarda Kirokasyan) arkadan açtıkları ateş sonucu hayatını kabetmiştir. Aram Erkanyan 1918'de Bakü'de katliam yapan Ermeni Taşnaklardan birisidir. Onun terör saldırıları bununla sınırlı kalmamış, 1922'de Berlin'de Dr. Bahattin Şakir'e suikast düzenlemiştir. Daha sonra Güney Amerika'ya firar ederek orada da yaşamını sürdürmüş, Ermeniler tarafından ulusal kahraman ilan edilmiştir. Günümüze kadar Ermeniler Nemesis operasyonunun sözde Ermeni soykırımına karşı hak mücadelesi olduğunu dünyaya kabul ettirmeye çalışarak teröristleri kahraman ilan etmektedirler.³⁷

19 Temmuz 1920 Yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından biri Hasanbey Ağayev Tiflis'te Taşnak teröristlerin saldırısı ile katledilmiştir.

22 Temmuz 1922 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Eski Bahriye Bakanı ve Dördüncü Ordu Komutanı ve Suriye Genel Valisi Cemal Paşa, Petros Ter-Porosyan, Artashes Gevorkyan ve Stefan Sarıkyan tarafından kurşunlanarak öldürüldü. Bu terör saldırısında Eski Bahriye Bakanı Cemal Paşa ile birlikte yaverleri Şevket ve Süreyya Beyler de şehit edilmişlerdir.³⁸

Sovyet döneminde Ermeni teröristler kabuklarına çekilmiştir. Sovyet Rusya'sının çöküşüne doğru yeniden atağa kalkarak Borçalı Türklerine karşı bir sürü eylemler gerçekleştirmiştir. Eylemleri azalsa da 1980-lerin sonlarında Ermeniler tarafından başlatılmış etnik temizleme sonucunda Borçalı'nın şimdiki Ermenistan sınırları içinde kalan kısmında yaşayan tüm Azerbaycanlılar anavatanlarından kovulmuştur.

36 Turgut Kerem Tuncel, "Ermeni Devrimci Federasyonu – Taşnaksutyun," *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 2015/ 4, 10 Şubat 2015, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-DEVIRIMCI-FEDERASYONU-TASNAKSUTYUN>.

37 "Avengers," *Operasyon Nemesis İnternet Sitesi*, Erişim: 04.06.2020, <https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.

38 Nevzat Artuç, "Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri Ve Siyasi Hayatı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2005): 349.

4. Sovyetler Birliği'nin Çöküşü Sonrası Gürcistan Azerbaycanlılarının Durumu

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Gürcistan'da başkaldırmış milliyetçi herekattan en çok etkilenen de Azerbaycanlılar olmuştur. 100000-den fazla Azerbaycanlı topraklarını terk etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Azerbaycanlıların sıkıştırılması ve sindirilmesi politikasında Ermenilerin de büyük katkısı olmuştur. 1990 Yılında sadece birkaç ayı içinde Marneuli ilçesinin Azerbaycanlı nüfusuna karşı bir sürü terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. 10 Martta Sadahlı köylüsü kaçırılarak Ermenistan'a götürülmüştür. Nisan ayında Kasımlı köyünün sakini öldürüldü. 3 Ağustosta Arıhlı köyünün sakini katledilmiştir. 11 Ağustos 1993-de Marneuli şehir merkezi pazarında Ermeniler tarafından organize edildiği düşünülen patlama olmuştur. Bu terör eylemi 2 kişinin hayatını kaybetmesi, 20-den fazla kişinin yaralanması ile sonuçlanmıştır. Aynı yıl Kepenekçi köyünün iki sakini rehin alınarak Ermenistan'a kaçırılmıştır.³⁹ O yıllarda Azerbaycanlılar tarihi topraklarını terk edip Azerbaycan'a toplu göç etmeğe mecbur olmuşlardır. Bu dönemde izlenen politikalar ve karşılaştıkları terör eylemleri ve sindirilme taktiği sonucu yaklaşık 100 bin Azerbaycanlı Gürcistan'ı terk etmiştir.⁴⁰ Gürcistan Ulusal İstatistik Komitesi'nin 1989 verilerine göre bu devletin sınırları dâhilinde 307.556, 2002 verilerine göre 284.761, 2014 verilerine göre 233.024 Azerbaycanlı yaşamaktadır.⁴¹ Rakamlardan da görüldüğü üzere Gürcistan'ın Sovyetler Birliğine bağlı olduğu devre bağımsızlığa kavuştuğu kıyaslandığında gözle görülür bir azalma sezilmektedir. Bunun esas sebepleri yukarıda da belirtildiği gibi bölgede yapılmış terör eylemleridir. Bu eylemler Gürcistan'da iktidara gelmiş aşırı sağcılarla Azerbaycanlılar arasında çatışmaların olması, illegal biçimde Azerbaycanlıların yaşadıkları bölgede Türk menşeli bir sürü coğrafi adların değiştirilmesi gibi sebeple meydana gelmiştir.⁴² Sonraki yıllar Gürcistan'da yapılmış toprak reformlarından Azerbaycanlıların yararlanamaması sonucunda ekonomik durumlarının daha da kötüleşmesi onların anavatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalmaları nedenlerindedir.

Gürcistan'da radikal sağcılar devrildikten sonra suç oranları azalmaya başlamış, Borçalı Türklerine (Azerbaycanlılara) olan baskı nispeten

---

39 Şahbaz Şamioğlu, *Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər)* (Bakü: Azərbaycan N, 1997):154.

40 Asker, Ögütçü, *Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar*, s. 246.

41 "Georgia's Armenian And Azeri Minorities," *International Crisis Group*, 22 Kasım 2006, <https://www.refworld.org/pdfid/45a4ac0d2.pdf>.

42 Said Ethem, "The turks of Borçalı in Georgia: ethnic identity in borderland," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2010.

hafiflemiştir. Haydar Aliyev'in Azerbaycan Devleti'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Azerbaycan-Gürcistan ikili ilişkilerinde büyük gelişme kaydedilmiştir. Gürcistan'la ilişkilere büyük önem veren Haydar Aliyev bu ülkenin Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze ile dostluk münasebetlerinden de faydalanarak stratejik ortaklığa varacak yakın ikili ilişkiler kurulmasına büyük katkı sağlamıştır. Bütün bunlara rağmen ülkenin Azerbaycanlı nüfusu bir sürü problemler yaşamaya devam etmektedir.

Günümüz Gürcistan'ında Kvemo-Kartli bölgesi Azerbaycanlıların en çok yaşadıkları bölgedir. Buradaki genel nüfusun yüzde 41.75-ni Azerbaycanlılar oluşturmaktadır. 6528 kilometrekare yüzölçümüne, 423986 kişi nüfusa sahip bu bölge 6 şehirden (rayondan) oluşmuştur.⁴³ Kvemo-Kartli bölgesinin en büyük şehri Marneulidir. Bu şehir aynı zamanda Azerbaycanlıların en sık yaşadıkları şehirdir. Buradaki nüfusun yüzde 83,1'i Azerbaycanlılardan oluşmaktadır. Dmanisi ilinin nüfusunun yüzde 66,8'i, Bolnisi ilinin nüfusunun yüzde 66-1, Gardabani nüfusunun yüzde 43,7'i Azerbaycanlılardı.⁴⁴ Bu bölge Gürcistan'ın bağımsızlığından bu yana en çok nüfusu eksilen bölgedir. İstatistik verilere bakarsak 2002 yılında bölge nüfusunun 497530 kişi olduğunu görürüz. Bu da 12 yıl içinde nüfusun 70.000 kişi eksilmesi demektir.

Kvemo-Kartli bölgesinden sonra Azerbaycanlıların en sık yaşadıkları bölge Kakheti'dir. Buradaki Azerbaycanlıların nüfusu 32.354 kişi olarak, genel nüfusun yüzde 10.16'nı oluşturmaktadır.⁴⁵ Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te de çok sayıda Azerbaycanlı yaşamaktadır. Onların sayısının 15.000'den fazla olduğu belirtilmektedir.⁴⁶

Azerbaycanlıların yerleşim alanları genellikle köylerdir. En çok tarımla uğraşan ahalinin gelir düzeyi oldukça düşüktür. Onların sosyo-politik alandaki katılımları da iç açıcı değil. 20. yüzyılın 80'li yıllarından Gürcistan'da başlayan aşırı milliyetçi akıma paralel olarak Azerbaycanlılara karşı ayrımcılık bütün alanlarda kendini göstermiştir. Şöyle ki, o yıllarda tüm üst düzey görevlerde çalışmış Azerbaycanlılar görevlerinden uzaklaştırılmış, yerlerine Gürcüler atanmıştır. Günümüzde bile Azerbaycanlıların sık yaşadıkları illerde tüm yüksek konumlara Gürcüler atanmaktadırlar. Bu bölgenin aksine Ermenilerin sık yaşadıkları Samshe-Cavaheti bölgesindeki tüm üst düzey görevlerde Ermeniler çalışmaktadır.⁴⁷

43 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 2004, <http://mfa.gov.az/files/file/Gurcistan.pdf>.

44 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*.

45 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*.

46 "Gürcistan. Ümumi məlumat," *Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*.

47 Jonathan Wheatley, "The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia," *European Center for Minority Issues*, (Eylül 2009), https://www.files.ethz.ch/isn/106670/working_paper_44_en.pdf.

Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlıların parlamento ve yerel seçimlerde seçilme oranları oldukça düşüktür. 1992 seçimlerinde Azerbaycanlılarda bir temsilci bile parlamentoya seçilmemiştir. Sonraki seçimleri incelediğimizde 1995’de 5, 1999’da 6, 2004’te 3, 2008’de3, 2008’de 3, 2016’da 4 Azerbaycanlının parlamentoda sandalye sahibi olduğunu görülmektedir.⁴⁸

Yerel kurumlarda da durum aynıdır. 2017 yılı yerel seçimlerde de Azerbaycanlıların genel nüfusa oranla çoklukta olmasına rağmen aday sayısı en az olmuştur. Gürcistan sınırları dâhilinde etnik azlıkların çoğunluk oluşturduğu 8 belediye mevcuttur. Bu belediyelerin sınırları dâhilinde 102.788 kişi Gürcü, 170.830 kişi Azerbaycanlı, 90.370 kişi Ermeni yaşamaktadır. Bahsettiğimiz seçimlerde Gürcüler 137, Ermeniler 81 yer elde ettikleri halde Azerbaycanlılar sadece 58 yerin sahibi olmuşlardır. Bu da Azerbaycanlıların maruz kaldığı ayrımcılığın bir örneği sayılabilir.⁴⁹

Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlıların sosyo-politik alanlarda katılımının yeterli olmamasının diğer bir sebebi Gürcü dili bilgilerinin yetersizliğindedir. Dil problemleri bütün alanlarda zorluklarla karşılaşmalarına sebep olmaktadır. Okul çağındaki çocukların Gürcü dilini öğrenmeleri ve Gürcistan’a entegrasyon sürecinin hızlandırılması amacıyla özel devlet programları uygulanmaktadır. Maalesef bu uygulamalar da Azerbaycanlıların Gürcü cemiyetine adapte olması için yeterli değildir.⁵⁰ Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlı gençler üniversite için en fazla Azerbaycan’ı ve Türkiye’yi tercih etmektedirler. Bu ülkelerde mezun olanlar geri döndüklerinde iş bulma problemleri yaşadıklarından dolayı çoğu zaman eğitim aldıkları ülkede yaşamayı seçmektedirler. Bu da Gürcistan’da yaşayan eğitilmiş Azerbaycanlıların sayısının azalması, “beyin göçü” etmesiyle sonuçlanmaktadır. Doğup-büyüdüğü toprakları terk etmek istemeyenler ise işsizlikle mücadele etmektedirler. Gürcistan’da genel işsizlik oranı yüzde 12’lerde olduğu halde, Kvemo-Kartli bölgesinde bu oran iki kat fazladır.⁵¹

Gürcistan’da yaşayan Azerbaycanlılara hitap eden medya organlarının sınırlı olması onların sosyo-politik süreçlere katılımına engel olan sebeplerdendir.

---

48 “Post-election statement of the national democratic institute of Georgia’s 2017 local government elections,” *National Democratic Institute*, 4 Aralık 2017, https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20Georgia%20final%20election%20statement%202017_English.pdf.

49 “Post-election statement of the national democratic institute of Georgia’s 2017 local government elections,” *National Democratic Institute*.

50 Wheatley, “The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia.”

51 Karli-Jo Storm, “Bordering Georgia’s Azeris: An Examination of Borders and Identity in Kvemo Kartli,” *Idea*, <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/the-constitutional-political-reform-process-in-georgia-armenia-and-azerbaijan.pdf>.

Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapan medya organları oldukça azdır. Mevcut olanlar ise son zamanlar yaşadıkları ekonomik problemlerden dolayı faaliyetlerini dondurmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Sonuç

Bu çalışmada Borçalı Türklerinin-Azerbaycanlıların şimdiki Gürcistan'da yaşadıkları araziler, Ermenilerin bu topraklara göç ettirilmesi, Borçalı toprakları uğrunda Ermeni-Gürcü savaşı, Ermeni terör örgütlerinin Gürcistan'daki Azerbaycanlılara karşı eylemleri, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlıların durumu incelenmiştir.

Sonuç olarak Borçalı Türklerinin-Azerbaycanlıların bu toprakların yerleşik nüfusu olduğu, Borçalı topraklarının çoğunun başta Türk devletleri olmak üzere tarih boyunca büyük devletler arasında el değiştirdiği gözlemlenmiştir. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinden sonra bu topraklar Gürcistan sınırlarına katılmıştır.

Ermeniler Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusya tarafından işgalinden sonra buraya, özellikle de Türkler yaşayan topraklara göçürülmeğe başlamıştır. 1918 Yılında bağımsız devlet kuran Ermeniler Gürcistan'a karşı toprak iddialarında bulundular. Gürcistan hükümetine Ermenistan Dış İşleri Bakanlığı tarafından 01 Aralık 1918 yılında gönderilmiş notada tüm Ahılkelek kazası ve Borçalı kazasının büyük bölümünün Ermenistan toprakları olduğu ve Ermenistan'a birleştirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bu iddialar Ermeni-Gürcü savaşının başlamasıyla sonuçlandı. 2 hafta süren savaşta mağlup olacaklarını sezen Ermeniler savaşı durdurmaya mecbur oldular. Savaş sonrası Borçalı toprakları üç parçaya bölündü. Bu da bu toprakların gelecekte Ermenistan'a birleştirilmesi için zemin hazırlamıştır.

1921'de Stalin'in kararıyla halkın menşei ve tarihi göz ardına itilerek, kararlarına aldırış edilmeden Borçalı'nın büyük bir kısmı - Dağ Borçalısı Ermenistan sınırlarına katılmıştır. Sonraki devirde burada yaşayan bütün Azerbaycanlılar etnik temizleme olarak değerlendirilebilecek boyutta uygulamalar sonucunda anavatanlarından kovulmuşlardır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Gürcistan sınırları dâhilinde yaşayan Azerbaycanlılar büyük bir ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Gürcistan'da başkaldırılmış milliyetçi harekâttan en çok etkilenen de Azerbaycanlılar olmaktadır. 100.000'den fazla Azerbaycanlı topraklarını terk etmek

mecburiyetinde bırakılmıştır. Azerbaycanlıların sıkıştırılması ve sindirilmesi politikasında Ermenilerin de büyük katkısı olmuştur. 1990'lı yılların başlarında Borçalı'da Azerbaycanlılara karşı terör eylemleri düzenlenmiştir. Bu eylemlerin çoğunda Ermeni izleri olduğu düşünülmektedir.

Son yıllarda Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlıların durumunda ilerleme kaydedilse de, Gürcistan cemiyetine adapte olmakta güçlük çekmektedirler. Azerbaycanlıların sık yaşadıkları illerde tüm yüksek konumlara Gürcülerin atanması, parlamento seçimlerinde ve yerel seçimlerde Azerbaycanlıların yeteri kadar temsil edilmemesi, işsizlik oranının yüksek olması, devlet dili olan Gürcü dilbilgilerinin yetersizliği, Azerbaycan dilinde yayın yapan medya organlarının sayısının az olması Azerbaycanlıların sosyo-politik hayata entegrasyon problemleri yaşamalarının başlıca nedenleridir.

KAYNAKÇA:

- “Avengers.” *Operasyon Nemesis İnternet Sitesi*. Erişim: 04.06.2020.
<https://www.operationnemesis.com/the-avengers/>.
- “Georgia’s Armenian And Azeri Minorities.” *International Crisis Group*, 22 Kasım 2006. <https://www.refworld.org/pdfid/45a4ac0d2.pdf>.
- “Gürcistan bilgi notu.” *T.C. Gürcistan Büyükelçiliği Resmi İnternet Sitesi*, 13 Eylül 2019. <http://tiflis.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/349431>.
- “Gürcüstan. Ümumi məlumat,” *Azərbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 2004. <http://mfa.gov.az/files/file/Gurcistan.pdf>.
- “Post-election statement of the national democratic institute ofn Georgia’s 2017 local government elections.” *National Democratic Institute*, 4 Aralık 2017.
https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20Georgia%20final%20election%20statement%202017_English.pdf.
- “Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив главного управлений наместника Кавказа.” cilt I. Tiflis: 1866, sənəd 801.
- Artuç, Nevzat. “Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri Ve Siyasi Hayatı.” *Yayımlanmamış Doktor Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2005.
- Arzumanlı, Vaqif, Nazim Mustafa. *Tarixin Qara Səhifələri: Deportasiya Soyqırım Qaçqınlıq*. Bakü: Qartal, 1998.
- Asker, Ali. Özge N., Öğütçü. “Borçalı Türkleri: İslam, Mezhep ve Din Temelli Sorunlar.” *İçinde: Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* Editörler: Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir. (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2016).
- Bayramova, Arzu. “Tarihin büyük çınarı ve asla kapanmayacak bir devr.” *Kafkassam*, 21 Mart 2018. <https://kafkassam.com/tarihin-buyuk-cinari-ve-asla-kapanmayacak-bir-devr.html>.
- Ələkbərli, Əziz. *Qədim türk-oğuz yurdu - “Ermənistan”* Bakü: Sabah Nəşriyyatı, 1994.

- Ethem, Said. "The turks of Borçalı in Georgia: ethnic identity in borderland." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2010.
- Kalankatuklu, Moisey. "Albaniya tarixi." *Mxitar Qoş, Alban salnaməsi*. Bakü: Avrasya Pres, 2006.
- Məmmədli, Şurəddin. *Alın yazımız*. Tiflis: Dayaq-1997.
- Məmmədli, Şurəddin. *Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan – Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi*. Bakü: Azərənşr, 1991.
- Mustafa, Rəşad. *Tiflis əmirliyi*. Bakü: Turxan NPB, 2019.
- Mustafayev, Beşir. "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, Sayı 29 (2014).
- Nəsibzadə, Nəsib. *Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)*. Bakü: Ay-Ulduz-1996.
- Nuriyeva, İradəç. *Azərbaycan Tarixi*. Bakü: Mütərcim, 2015.
- Ömərov, Vahid, Elnur Kəlbizadə, Samira Həbibbəyli, N. Məmmədova və K.İ Salayev. *Gürcüstan: İnzibati-Ərazi Quruluşu, İdarəçiliyi Və Demografiyası* Bakü: Mütərcim, 2019.
- Paşayeva, Məhəbbət. *Azərbaycanın Qədim Dövlətləri*. Bakü: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2018.
- Perinçek, Mehmet. "İki Gürcü Siyasətçinin Ermeniler ve Taşnaklara Bakışı." *Marmara Üniversitesi*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/iki-gurcu-siyasetcinin-ermeniler-ve-tasnaklara-bakisi>.
- Qəribov, Mahir. "1918-1921-ci illərdə Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri və Loru-Pəmbək bölgəsinin Ermənistana birləşdirilməsi." *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"*, no:3, (Tusi Nəşriyyatı, 2012).
- Storm, Karli-Jo. "(B)ordering Georgia's Azeris: An Examination of Borders and Identity in Kvemo Kartli." *"Azerbaijani" and Beyond: Perspectives on the Construction of National Identity*. Berlin: Verlag Dr. Köster, 2017. 181-218. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/the-constitutional-political-reform-process-in-georgia-armenia-and-azerbaijan.pdf>.

Süleymanov , Mehman. *Nadir şah*. Tahran: 2010.

Şamioğlu, Şahbaz. *Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası münasibətlər (XIX-XX əsrlər)*. Bakü: Azərbaycan N, 1997.

Tanrıverdi, Mustafa. “Çarlık Rusyasında Tiflis Vilayeti.” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII, sayı 2, (2019).

Tuncel, Turgut K. “Ermeni Devrimci Federasyonu – Taşnaksutyun.” *Avrasya İncelemeleri Merkezi, Analiz* No: 2015/ 4, 10 Şubat 2015, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-DEVIRIMCI-FEDERASYONU-TASNAKSUTYUN>.

Wheatley, Jonathan. “The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia.” European Center for Minority Issues, Eylül 2009. https://www.files.ethz.ch/isn/106670/working_paper_44_en.pdf.

Парсамян В.Л. “Истори армянского народа.” I kitab. İrəvan, 1972.

Страбон. География. (в 17 кн-ах) Перевод Г.А.Стратановского. М.: Наука: 1964: XI, 43.

Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам: 63.